

Nyers

PUBLICISZTIKA - XLVII. évfolyam 14. szám, 2003. április 4.

"Pedig közénk is lövethetett volna ..." - a klasszikus Lenin-vicc poénja valahogy sohasem jutott eszembe az ünnepeltről. Koromnál fogva nem tartozhattam a derék szocdemek közé, akiktől annak idején átpártolt a kommunistákhoz. Fiatalabb vagyok az "októbristáknál" is, akik egészen a hetvenes évek elejéig az '56-os győzők egyikét, Kádár hú szövetségesét látták benne, aki így vagy úgy nevét adta Nagy Imre kivégzéséhez és a cseh bevonuláshoz is. Ha jól emlékszem, nem imádták túlságosan. Amíg végül kénytelen-kelletlen meg nem bocsátottak neki, sőt össze nem fogtak vele a vénülő Kádár és a helyére törtető ellen. Engem már a megbocsátók, közülük is a reformközgazdászok, mindenekelőtt későbbi szerzőtársa, Tardos Márton vezettek be Nyers Rezsőbe. A Nyersbe. Aki - tudvalevő volt akkor - nem az Aczél, de nem ám. Szerény, póztalan, nincs udvartartása, nem intrikus fajta, nem "divide-et-imperázik" folyton, s - mint később bebizonyosodott - egész jól kibírja főhatalom nélkül is. Szakemberré szelídülő pártkatona, akinek szívügyévé vált az új mechanizmus, s aki karakánul védi annak elveit és híveit. De aki nem bírván kibújni a bőréből, nem lát túl, nem akar túllátni a létező szocializmuson. Akit reformizmusa leszoktatott arról, hogy valami igazán merészet gondoljon, akinek megbénítja képzeletét a káderek bikkfanyelve is, melyen folyékonyan beszél és ír - féltettem is tőle Tardost, akit - ez is már történelem - a reformerretorika szegényessége nem mindig látszott zavarni.

*

1968 és 1973 között jártam a közgazdasági egyetemre. Mi voltunk az első "mechanizmus-évfolyam". Jellemző (mármint az egyetemre jellemző) módon sose láttam Nyers Rezsőt a Dimitrov téren. Kötelező irodalomként sem találkoztam vele. Ami már az én bajom, alig figyeltem fel az iránta megnyilvánuló csendes rokonszenvre, mikor Jánossy Ferenc, Liska Tibor vagy Nagy Tamás említette a nevét. Holott egyetemi éveim vége felé már javában dúlt az ellenreformáció. Szép példája a neomarxista rövidlátásnak, s ezt metsző önbírálattal említem, a "nyers" szó a budapesti értelmiség bizonyos köreiben akkortájt inkább kötődött a "nyersfogalmazvány" kifejezéshez, a Grundrisse-hez. Még Friss István, a Közgazdaság-tudományi Intézet igazgatója is Bence, Kis és Márkus Überhaupt-járól faggatott, amikor 1973 nyarán felvételemről spekulálva ki akarta fürkészni, hol állok. Ő tagja volt a párt lukácsistákat elítélő úgymond "munkaközösségének". Én nem. Amit meg akart rólam tudni, már rég tudta. Mégis fölvettem. Szeretett bosszankodni. A gazdasági reformok szóba se kerültek hosszúra nyúlt beszélgetésünkben. Pedig akkor már egy végzős diák Nyershez való viszonya is iránytűül szolgálhatott volna Friss számára. Gyanítom, unta a témát.

Egy jó szót, annyit se hallottam tőle utódjáról az intézet igazgatói székében. Igaz, rosszat se. Itt rövid kitérőt kell tennem. Alattvalói életemben Friss volt a kályha. No nem éppen akkor, amikor melegségre vágytam. Tőle, a KB-tag akademikustól indultam, ha majdani igazgatóimat kellett megítélnem. Tőle indulok most is. Nem emlékszem, hogy Frissnek bárkiről is lett volna egy jó szava a nyilvánosság előtt, senkit sem tudott szembedicsérni. Hívei "gazdának" szólították, mint Sztálint egykoron, külön toalett dukált neki, és amikor ebéd után, melyet a szobájában szervíroztak, rövid álmra hajtotta a fejét, hú titkárnője (egyszersmind TÜK-felelős) kivont karddal őrizte: Friss elvtárs lepihent. A "gazda", akárcsak más moszkoviták, kiknek formatív élménye volt a papírhány, apró cetlikre rótt a személyes beszélgetéseinken elhangzottakat, majd két héttel később könyörtelenül számon kért: Kovács elvtárs február 4-én azt ígérte, hogy leadja a Beloiannis gyárról írt esettanulmányának harmadik fejezetét, ma 60-adika van, hol az anyag!? Németes műveltsége, szarkasztikus stílusa vonzott, halála előtt - sose gondoltam volna

korábban - szörnyen megsajnáltam. Talán 1976-ot írtunk.

Behivatott és remegő kézzel tett elém egy párttagsági kérvényt (isten bizony, nem jut eszembe az úrlap neve): Jani, először szólított a keresztnévemen, be kéne lépnie. Én? Régről ismerem a szüleit, gondolkodó emberek, jó elvtársak. Tudja, ha olyanok, mint maga, kívül maradnak (itt mély lélegzetet vett), hamarost többségben lesznek alapszervünkben az antiszemiták. Mondta ezt egy idős kommunista, akivel soha egy árva szót sem váltottam se a szüleimről, se a zsidóság(om)hoz való viszonyomról, s akiről az a hír járta, hogy a húszas években Prágában sétálva kővé dermedt, amikor fekete kaftános zsidók arra kérték, ugyan csatlakozna már hozzájuk, mert nincs ki a minye. Hogy juthatott ilyen az eszükbe róla, az ateistáról?

Nos, bárhog is keresgélek az emlékeim között, Frisstől e tragikus mondaton kívül az égvilágon semmit sem tanultam, legfeljebb annak elviselését, hogy társaságában előbb-utóbb apró görcsök kezdték el kínozni az embert valahol a vakbele tájékán. Tudom, volt neki egy görcsoldó (kis túlzással nagypapásnak nevezhető) énje is, irigyeltem, hogy Goethét fejből idézi, de a "közém lövetés" víziója ritkán hagyott nyugodni, mikor szentélyébe léptem. Természetesen e lövetés közép-kádári változatára gondolok, mely közismerten a napi piszkálódásoktól a publikációs tilalmon át egészen a kirúgásig terjedt. Nyers Rezső megkímélt a szorongástól. Nem fürkészett, nem őrzött ellen, s felmenőim se érdekelték. Túlélt és túlélni hagyott.

Lapos szóvicc, mely az 1974-es igazgatóváltáskor jutott az eszembe, de pontosan kifejezi akkori érzéseimet: meglepett ugyanis Friss mennyivel nyersebb volt, mint utódja, míg Nyers mennyivel frissebbnek mutatkozott, mint elődje. Pedig - bevallom - nem sok szépet vártam tőle. Félttem, nő majd a már amúgy is meglévő gyanakvás az intézetben az elméleti és történeti kutatásokkal szemben. A kor nyelvéen kifejezve, a "gazdaságpolitika tudományos megalapozásának" frissi programja a "terv és piac dialektikus egységének" apológiájává lényegül át, miközben az intézet a "hogyan kerüljön Nyers Rezső vissza a hatalomba?" felségjelű konspiráció tudományos fedőszervévé válik. Esetleg utóvédharcok színterévé egy fából-vaskarika vállalkozást támogatandó, melyet később a "reform reformjának" neveztünk.

Mi tagadás, a kezdet nem volt túl biztató. Igaz, új igazgatónk barátságosan mosolygott mindenkire, kedvesen köszönt a folyosón, nem úgy, mint a "kicsi, mérges öregúr", ám egy darabig smasszerok kísérték, ő se ebédelt velünk, neki is volt méltóságteljes titkárnője. Ami rosszabb, vesszőparipája is. Ezt KGST-nek hívták, Nyers osztályt szervezett köré, - mondjuk így - kissé gyanús kvalitású kutatókat telepítve az apparátusból egyenest az intézetbe. Önző alak, aki vagyok, akkor kezdtem csak egy kissé megnyugodni, amikor simán jóváhagyta dezertálásomat a Friss által vezetett kutatócsoportból a Bródy András köré tömörülő - tessék fogódzkodni - "intenzív újratermelési" csoportba. Az is bizakodással töltött el, hogy reformológiai háttérét megszilárdítandó, a tőkepiac nélkülözhetetlenségét valló, az ellenzékkal szövetkező, pártonkívüli Tardos Mártont szerződtette. Donáth Ferencről nem is szólva

Kiderült, jöllehet Nyerset még Frissnél is kevésbé lehet lázba hozni egy Leontyev mátrix invertálásával, de még azzal sem, hogy mit is gondolt Ludwig von Mises a szocialista kalkulációról, személyes érdeklődését nem erőlteti rá az intézetre, sőt - elődjétől és annak helyettesétől, Nagy Tamástól eltérően - csipkelődő megjegyzésekkel és sűrű metakommunikációval sem jelzi a "helyes" irányt, mondjuk a matematikai elemzés érvényéről a közgazdaságtanban. Nyerstől távol állt a tudományos ítékezés, láthatóan örömmel töltötte el, hogy életében először nem pártapparatszikokkal és állami hivatalnokokkal van körülvéve, sőt magától értetődő természetességgel tartotta a hátát némelyikünkért, legyen az Charta 77-aláírás, féllegális konferencia szervezése, külföldi meghívás vagy egy rázós cikk megjelentetése. Akkortájt kezdtünk el tiltott könyveket magánimportálni az intézeti könyvtáron keresztül, és nem felejttem kedves kolléganőm többfelvonásos történetét sem arról, hogy szabadította ki őt Nyers Rezső a belügy öleléséből.

*

Tudom, egy negyedszázad távolából megmosolyogtató, de nem állom meg, hogy ne használjam ki e

pillanatot arra, hogy köszönetet mondjak az ünnepeltnek azért, hogy nekem akkor nagyon tetsző (köztünk szólva: már akkor is piti) ügyekben mellém állt: lecsendesített egy felbőszült vállalatigazgatót, aki fel akart jelenteni, nyilvánosan támogatott egy konferencián, ahol Varga Jenőn (istenem, de rég írtam le a nevét utoljára) köszörültem a nyelvem, és a Valóságban megakadályozta egy cikkem agyonszerkesztését, majd a megjelenés után leállította a kezdődő boszorkányüldözést. Mielőtt bárki is megvádolna azzal, hogy jelentéktelen frontharcos-történeteket melegítek fel egy operettháborúból, elmondom, engem már akkor sem gesztusainak erőssége, hanem természetessége fogott meg. Semmi összebeszélés, semmi önünneplés, semmi dagályos fontoskodás. S ami még föltűnőbb volt, mentőakcióit áthatotta egyfajta hetykeség, nem volt benne a Moszkvát-jártak örök - igaz, csöppet sem érthetetlen - berezélése.

Két hosszabb beszélgetésünkre emlékszem a nyolcvanas évekből. Mindkét esetben a lehető legszabadabban mesélte el, minden bizonynyal agyonpoloskázott irodájában, a '68-as reform visszavételének szovjet-magyar politikai rémtörténetét, méghozzá olyan személytelenül, mintha nem is ő lett volna a bizantiánus praktikák fő áldozata. És mindezt emberi nyelven, bikkfa egy szál sem. Sokáig észre sem vettem, hogy kezdek beavatódni, mibe is? A szocialista reformcsinálás politikai gazdaságtanába. Oligarchák, lobbik érdekdzsungele, fura koalíciók, patrónusok és klienseik - sokszemélyes játék temérdek rögtönzéssel. Ma, kis túlzással, akár public choice kurzusnak is nevezhetnénk a nyersi "rövid tanfolyamot".

Szakmai ártalom, tudom, most egy rövid esztétörténeti vázlatnak kellene következnie Nyers Rezső helyéről a kelet-európai szocialista reformgondolkodásban. Intellektuális újíto volt-e, vagy inkább mások által megejtett újítások kivitelezője, a tudóssal szövetkező social engineer és politikai vállalkozó? Vajon az új mechanizmus intézményi ötletei (gondolok itt a tervalku szabályozó alkuvá finomítására, a szövetkezeti szektor részleges liberalizálására, s ezzel együtt az árnyékgazdaság felemás legalizálására, vagy a pénzügyi irányítás megerősítésére az ágazatival szemben), nos a magyar reform effajta, Nyers személyétől alighanem elválaszthatatlan komponensei vajon eredetiek voltak-e kelet-európai összefüggésben? "Egynyelvű" alkotó-e Nyers, vajon örök életére benne ragadt a 68-as reformdiskurzusban, vagy képes volt a nyelvújításra? Megannyi - a kívülállók számára talán ünneprontónak tetsző - kérdés, már rég meg kellett volna válaszolnunk őket.

Ünneprontás? A nyolcvanon túl egyszer csak hiú lesz az ember? Kötve hiszem. Egyébiránt van mire szerénynek lennie, súlyos dolgok, melyek kibírnak minden történészi kekeckedést. Sőt, egyre inkább kibírnak. Nyers Rezsőt ugyanis az a ritka szerencse érte, hogy bár élete nagy vállalkozása, nevezzük "reformarcú szocializmusnak", szerte Kelet-Európában csődbe ment (és nem hinném, hogy büszke lenne arra, ami később Kínában történt), e reformokkal kipárnázta az átmenet magyar gazdaságát. Az átmenetét, a rendszerváltását, melyet még 1988-ban is szívesebben látott volna mindössze a szocializmuson belüli modellváltásnak. Abban, hogy Magyarországon a kilencvenes évek elején akadt jó néhány eszes és tapasztalt, alig-maffiotikus üzletember, hogy a gazdaság már tárva-nyitva állt a nagyvilágra, hogy a gazdaságirányítók jó ösztönrel és nem kevés szakértelemmel húzódoztak az olyan mesterséges, álliberális megoldásoktól, mint a kuponos privatizálás, hogy a csendes intézményépítés, a vállalkozás, a "magad-uram", a kereskedelem kultúrája nem volt teljesen idegen a magyartól, hogy létezett elég (szociál)liberális szavazó a honban, aki időnként visszafogta a politikai osztályt, mikor e kultúrát megcsúfolva kívánt törvénykezni, s nem utolsósorban hogy ezen osztályhoz egy viszonylag szelíd, a szociáldemokrácia felé ácsingózó utódpart csatlakozott, nos mindezekben Nyers Rezsőnek múlhatatlanok az érdemei. Hogy egykori ellenfelei is értsék: a dolgozó népet szolgálta.

Igaz, ugyanezen okokból, a létező szocializmus üzemidejének meghosszabbításával is el kell maga előtt számolnia: ez minden hajdani reformer élet-paradoxona. Patetikusan fogalmazva, oroszlátnérű volt a tervgazdaság "varázstalanításában", ám azonmód új varázslatba is fogtak, hogy a "szocialista piacgazdaság" nevű oximoront életre segítsék. E varázs legalább Kádár temetéséig kitartott. Nyers búcsúja, az "Isten veled, Jánossal" a végén nem szakítás. "A modell még nem lett igazán kipróbálva" - fogalmaz csibészes mosollyal 2003-ban.

*

(Egyfajta) baloldali szocdem volt, (másfajta) baloldali szocdem lett. Ahogy múlnak az évek, a közben eltelt negyven esztendő feltartóztathatatlanul összezsugorodik. Nyers visszaélhetne ezzel. Nem teszi.

Viszszatekintve magát "bujkáló szociáldemokratának" látja, még inkább "illedelmes opportunistának". Aki - Antal László említette a minap - szerette Marxot idézni arról, hogy a történelmet az emberek írják. Rögtön hozzátette azonban: mi, reformerek meg átírjuk egy kicsit.

1987 óta mindössze egyszer futottunk össze, egy Charta-tüntetésen. Megörültem, épp arra akartam kérni, üljünk le megint beszélgetni. Nem tudtam, hogy szólítsam. Nyers úr? Annyi év rituális "nyerselvtársazása" után ez merő konformizmusnak tűnt. Merőbbnek, mint a korábbi. Kedves Rezső bátyám? Ezt meg olyan dzsentroidnak éreztem. Rudi bácsi? Ennél sajnos már idősebb vagyok, ő meg fiatalabb. Miközben lázasan töprengtem, odalépett hozzánk egy testes alak, legalább tíz évnyi KISZ KB-t néztem ki belőle. "Elvtársak, rajta, indulunk" - adta ki a jelszót. Körülöttem békésen társalgó urak s hölgyek követték az utasítást. Kezdttem magam kimondottan kényelmetlenül érezni. Nyers arcán kényszeredett, bocsánatkérő félmosolyt véltem fölfedezni, mikor elváltunk.

Megszólítani ma sem tudom. Mégis, ebbe a félmosolyba kapaszkodva kérem most az ünnepeltet: folytassuk a majd húsz éve megszakadt beszélgetést. Ott tartottunk, hogy Gáspár Sándor berohant a Kádárhoz ...

(Ez az írás az MTA Közgazdaság-tudományi Kutatóközpontban elhangzott köszöntő átígyított változata. A teljes szöveg a 2000 májusi számában jelenik meg.)